

Marx o razmerju med pojavom (zunanjo podobo) in bistvom

Martin Zorman Krč

Povzetek

V prispevku bom v navezavi na temo Filozofskega maratona 2025 *Filozofija in podoba* skušal karseda celostno prikazati sistem dialektičnega materializma kot svetovni nazor oz. kot zaokroženo in dinamično koncepcijo človeka in sveta. V tem oziru bom polemiziral z nekaterimi klasičnimi in sodobnimi interpretacijami Marxa, ki marksizem dojemajo zgolj kot samostojno kritiko politične ekonomije, ki ne predpostavlja določenega pogleda na svet. S prikazom različnih ravni materialnih procesov od narave do družbe bom ponazoril njihovo neločljivo povezanost, ki zahteva sistematično obravnavo znotraj enega teoretskega univerzuma.

Ključne besede: dialektični materializem, svetovni nazor, bistvo – podoba, proces – stanje, kvalitativni skok, razredi, revolucija

Summary

In this paper, drawing on the theme of the 2025 Philosophy Marathon – “*Philosophy and Image*” – I will attempt to present the system of dialectical materialism as comprehensively as possible, both as a worldview and as a coherent and dynamic conception of humanity and the world. In this regard, I will challenge certain classical and contemporary interpretations of Marx that perceive Marxism solely as an independent critique of political economy that does not presuppose a specific world outlook. By presenting the various levels of material processes, from nature to society, I will

illustrate their inseparable interconnectedness, which requires systematic consideration within a single theoretical universe.

Keywords: dialectical materialism, world outlook, essence - appearance, process - state, qualitative leap, classes, revolution

Uvod - Marksizem in njegova filozofska podlaga

Nauk Karla Marxa in Friedricha Engelsa je zgrajen na ruševinah – a hkrati tudi temelju – metafizične, spekulativne idealistične filozofije. Marksizem namesto v abstraktnih logičnih pojmih svoje izhodišče črpa iz materialne realnosti meščanske, kapitalistične družbe, iz katere se poraja. Dojema se kot filozofija prakse, katere glavno vodilo je hkrati z interpretiranjem tudi spreminjanje sveta. Njen končni cilj je odprava razredne družbe in vzpostavitev komunizma, višje stopnje razvoja človeštva, katere predpostavka so visoko razvita, centralizirana in podružbljena produkcijska sredstva s svojim razrednim nosilcem proletariatom – oba elementa v svojo pogubo razvija kapitalistični produkcijski sistem sam.

Ta materialistični obrat v družbenost je pri mnogih pustil vtis, da je marksizem plitka teorija vsakdanjega življenja, ki s pravimi filozofskimi vprašanji nima nobene zveze. Bolj ali manj prepoznavne variacije tega stališča so prodrle tudi v sam marksizem. Stališče, da je marksizem zgolj kritika politične ekonomije z nekaj pomembnimi implikacijami za politično delovanje, a brez utemeljenosti v takšnem ali drugačnem svetovnem nazoru, so zastopale mnoge teoretske figure, od klasikov (npr. Karl Kautsky in avstromarksisti) do sodobnih avtorjev (Michael Heinrich in *Neue Marx-Lektüre*).

Osnovni namen tega prispevka je dokazati nasprotno; z neko vrsto imanentne kritike bomo take poglede zavrnili in pokazali njihovo nevzdržnost. Nasproti jim bomo postavili alternativo: marksizem kot zaokrožen in urejen, a tudi stalno izpopolnjujoč se svetovni nazor,¹ katerega osnovo tvori dialektični materializem. V izhodišču se bomo posvetili tudi problemu podobe oziroma pojava in njenemu odnosu do bistva. Dejstvo, da se resničnost ne kaže neposredno, temveč le skozi podobe, razpira prostor za vsakršno znanstveno obravnavo in spoznanje, s tem pa tudi za marksistični projekt sam.

1 Prim. Vladimir Iljič Lenin: *Trije viri in sestavine marksizma*, 57–62.

Zastavitev problema

Da bi se dokopali do začetkov teoretskega fenomena, ki marksizmu odreka svetovnonazorski značaj, se moramo vrniti poldrugo stoletje v zgodovino. To je bil čas ustanovitve druge internacionale, ponovnega poskusa združitve emancipatornih idej delavstva celega sveta. Zaradi pomembne vloge Marxa in Engelsa v preteklih zgodovinskih bojih in prvi internacionali se je njuna misel začela nezadržno širiti po evropskem kontinentu in vsem svetu.

Kmalu po njuni smrti so praktično vse množične stranke evropske socialdemokracije formalno prevzele marksizem. Milijoni delavcev, aktivistov, teoretikov in intelektualcev so to idejo vzeli za svojo. A žal je šla njena popularizacija z roko v roki z njeno vulgarizacijo, poenostavitvijo in tako spontanim kot tudi namernim oportunističnim potvarjanjem.

S stališča marksizma-leninizma je bila glavna teoretska šibkost druge internacionale pomanjkanje smisla za osnovna filozofska vprašanja dialektičnega materializma. Ta so tedanji teoretiki nemalokrat nadomeščali s konkretnimi zgodovinskimi in ekonomskimi študijami, ki so sicer premogle izvrstne in pomembne analize, a med seboj niso vzpostavile nikakršne globlje povezave. To je predvsem posledica nerazumevanja in poenostavljanja dialektike.²

Netočno bi bilo sicer trditi, da filozofske debate niso igrale nikakršne vloge v drugi internacionali. V njenem krilu se je namreč začela vzpostavljati novokantovska miselnost, kije s svojo kritično metodo začela izpodrivati dialektiko kot odvečno hegeljansko kramo.³

Toda zaradi specifične narave kritične metode se je teoretska razdrobljenost gibanja, namesto da bi se ublažila, le še stopnjevala. Kritična metoda, tako kantovska kot novokantovska, namreč sloni na predpostavki, da je zgolj in samo metoda za proučevanje pojavov v zavesti, subjektivnega, medtem ko si na področje resničnih družbeno-zgodovinskih razmer, kot obstajajo neodvisno od naše zavesti, ne upa. Njena kritičnost sestoji v iskanju mej svojega spoznanja; je torej samoomejujoča in na temeljna vprašanja o odnosu mišljenja in biti ter materializma in idealizma ni zmožna odgovoriti.

V tem kontekstu so se prvič začele formulirati teze o nesvetovnonazorskem marksizmu. Eden izmed njegovih bolj eksplicitnih izrazov izhaja izpod peresa osrednjega misleca avstromarksizma in neokantovca Maxa Adlerja:

2 Prim. Predrag Vranicki: *Historija marksizma*, 251–252.

3 Prim. Ibid., 237.

Toda dejstvo, da se neka teorija v duhovnem kontekstu svojega ustvarjalca tako vklaplja v svetovni nazor, da se ta svetovni nazor učencem in privrženecem tega človeka zdi veličasten in vreden posnemanja – skratka, ta celotna osebna in zgodovinska povezava teorije z določenim svetovnim nazorom še zdaleč ne pomeni objektivne, logične in zato nujne povezave. Če bi bilo celo resnično zgodovinsko pravilno, da sta bila Marx in Engels materialista – kot meni Plehanov, medtem ko jaz, vsaj kar zadeva Marxa, vidim le neke vrste naravoslovni pozitivizem, podoben tistemu, ki ga zagovarja Ernst Mach –, bi s tem dokazali le, da se je materializem dal povezati z marksizmom, morda je bil celo posebej koristen za njegov razvoj, nikakor pa ni nujen za njegovo utemeljitev, če hoče biti marksizem v bistvu le teorija, torej znanstveno spoznanje določenih delnih procesov sveta, ne pa filozofija, spoznanje celotnega sveta.⁴

Ti idejni vzorci so se postopoma širili iz ozkih neokantovskih krogov. V nekoliko blažji obliki so dosegli tudi glavne teoretske osebnosti, kot je bil Karl Kautsky. Ta v nasprotju z Adlerjem priznava povezavo med marksizmom in materializmom, a vendarle prevzema idejo, da marksizem s filozofskimi in naravoslovnimi (oz. svetovnonazorskimi) vprašanji nima nič skupnega. V časopisu Kampf bralcu na vprašanje o Machovem empiriokriticizmu odgovarja takole:

Vprašujete: ali je Mach marksist? To je odvisno od tega, kaj razumemo pod pojmom marksizem. Jaz pod tem ne razumem filozofije, temveč empirično znanost, posebno razumevanje družbe. To razumevanje je sicer nezdružljivo z idealistično filozofijo, ne pa tudi z Machovo teorijo spoznavanja. Mach sam pa ni marksist iz preprostega razloga, ker je fizik in je oddaljen od znanstvenega raziskovanja družbe.⁵

Po mnenju Kautskega je torej vsak pogled na svet (razen idealizma) sprejemljiv za marksizem, pa četudi gre za popolni empirizem. Marksizem je zanj namreč znanost o izkustvu. Na netočnost te izjave nas lahko opomnijo prav vsa Marxova dela, katerih glavni namen je ravno raziskovanje gibal, ki so skrita vsakdanjemu družbenemu izkustvu.

Da pri teh izjavi ne gre za osamljen primer nerodne formulacije, dokazuje še dodatna podkrepitev iz njegovega dela *Die materialistische Geschichtsauffassung*:

V tem smislu lahko rečemo, da materialistični pogled na zgodovino ni vezan na materialistično filozofijo. Je združljiv z vsakim svetovnim nazorom, ki uporablja metodo dialektičnega materializma, ali pa vsaj ni z njim v nezdružljivem nasprotju. Ni pomembno, ali se imenuje materialistična ali

4 Max Adler: *Marxismus und Materialismus* (moj prevod).

5 Karl Kautsky: *Ein Brief über Marx und Mach* (moj prevod).

pa se bori proti mehanicističnemu materializmu, ali daje prednost imenu realizem ali monizem, pozitivizem ali senzualizem, empirizem ali empiriokriticizem.⁶

Dialektični materializem je v tem primeru reduciran na preizkusni kamen, ki naj bi v slogu Kantovskega testa tipike pokazal, če je takšen ali drugačen svetovni nazor skladen z materialističnim pojmovanjem zgodovine. Ob takih teoremih ni treba posebej dokazovati primanjkljaja pri razumevanju Marxove koncepcije sveta in človeka.

Osvetlili smo le dva izmed mnogih tovrstnih teoretskih zaključkov tedanjega časa, ko se je druga internacionala vse globlje utapljala v splošno teoretsko krizo. Brez koncepcij o razmerju med zgodovinsko svobodo in nujnostjo ter med splošnimi zakoni družbenega gibanja in konkretnimi empiričnimi izrazi le-teh je bil maneverski prostor za revizionistične teorije in oportunistične prakse vedno širši. Pojavljale so se ideje o socializmu kot moralni ideji, strogo formalistična pojmovanja demokracije in napačne ocene o nerazredni, nevtralni naravi države in parlamenta.⁷

Kot posledica popolne zatajitve antimilitarističnih in antiimperialističnih načel ob začetku prve imperialistične svetovne vojne naposled pride do razvpi tega poloma druge internacionale. Izkazalo se je, da je njen teoretski projekt popolnoma kapituliral pred buržoaznimi interesi. Od njega so ostale le še nekatere prazne besede (solidarnost, demokracija, svoboda itd.), ki naj bi služile kot socialdemokratska ločnica do drugih liberalnih, konzervativnih ali fašističnih strank. Kar zadeva prakso ali osnovna družbena vprašanja, razlik med njimi praktično ni bilo.

Vendar je imela sicer tragična situacija tudi svetlo plat; na ruševinah druge internacionale se je začelo pisati novo poglavje delavskega gibanja, ki se je učilo iz preteklih napak. Zavedni politični delavci, ki niso pristali na vseevropsko medsebojno morijo proletarcev in so že desetletja svarili pred nevarnostmi oportunizma in pomanjkanjem pristne marksistične teoretske produkcije, so začrtali novo strategijo za razbitje starega državnega stroja in zamenjavo buržoaznega parlamentarizma z revolucionarno diktaturo proletariata. Mednje štejemo imena, kot so Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Franz Mehring, Anton Pannekoek in navsezadnje Vladimir Iljič Lenin, po mnenju številnih največji marksist 20. stoletja. Njihova socialistična in antiimperialistična

6 Karl Kautsky: *Die materialistische Geschichtsauffassung*, str. 29 (moj prevod).

7 Klasičen predstavnik takih izvajanj je bil nemški revizionist Eduard Bernstein.

prizadevanja so navsezadnje v eni deželi vendarle obrodila sadove; v Rusiji se je pod vodstvom boljševikov zgodila prva uspešna socialistična revolucija, ki je vzpostavila oblast sovjetov delavskih, kmečkih in vojaških odposlancev.

Od tega prelomnega zgodovinskega dogodka se težišče marksizma prestavi na vzhod. Ideje Marxa in Engelsa tam postanejo resnično gonilo družbenih procesov, zato se vzpostavi neka vez med teoretskimi dognanji in praktičnimi odločitvami, ki se med sabo dopolnjujejo in odpravljajo pojavljajoče napake ter anomalije.

Drugače je na zahodu. Izkaže se, da je kronično pomanjkanje in zavračanje stika s praktično platjo marksizma vodilo do nastanka čisto teoretskih nauk brez kakršnih koli konkretnih implikacij za družbenopolitično aktivnost. Ob tem je treba poudariti, da zahodnega marksizma ne gre enačiti z marksizmom na zahodu. Tudi v Evropi in Združenih državah Amerike je bilo namreč mnogo marksistov, ki so se zavedali nujnosti prakse in so aktivno, eksplicitno podpirali antiimperialistične ter socialistične projekte po svetu. Kljub svoji geografski pozicioniranosti jih tako ne štejemo k zahodnemu marksizmu; ta je predvsem pojav, ki so ga omogočile družbenoekonomske razmere na zahodu. Ciljamo predvsem na imperializem, ki je s presežnim izkoriščanjem periferije uspel zagotoviti nižje izkoriščanje domačega delavstva. Kompromisi so zamenjali neizprosni razredni boj, kar se je odslikavalo tudi na teoretskem področju. Glavni poudarki marksizma so postajali vse bolj zamegljeni, dokler se naposled niso popačili v levoliberalno manjšinsko politiko identitete.⁸ Ta proces se je v veliki meri porajal samodejno iz svojih predpostavk, deloma pa so ga zahodni vladajoči razredi podpirali tudi povsem neposredno in zavestno prek tajnih služb.⁹

Z razpadom Sovjetske zveze je zahodni marksizem pridobil nesporen primat.

Eden izmed njegovih sodobnih tokov, še posebej zanimiv za našo razpravo, je fenomen *Neue Marx-Lektüre* ali novo branje Marxa. To je iz strukturalizma in frankfurtske šole izhajajoča interpretacija marksizma, ki gradi predvsem na enostranski, od zgodovine in delavskega gibanja ločeni vase zaprti interpretaciji Marxovih del na področju kritike politične ekonomije. Stara, neokantovska kritika "svetovnonazorskega" marksizma iz tega razloga zopet dobi veter v jadra.

8 Za poglobljeno kritiko zahodnega marksizma glej Domenico Losurdo: *Il marxismo occidentale*.

9 Za konkreten primer glej Gabriel Rockhill: *The CIA Reads French Theory*.

Pojem Neue Marx-Lektüre izhaja izpod peresa Hansa Georga Backhaus, enega izmed začetnikov tovrstnega branja Marxovih tekstov. Najbolj popularen in mednarodno priznan avtor, ki je preveden tudi v slovenščino, pa je Michael Heinrich. V nadaljevanju si bomo na podlagi Heinrichovega dela *Uvod v kritiko politične ekonomije* ogledali njegovo kritiko svetovnonazorskega marksizma.

Za glavnega krivca za "potvarjanje" Marxa Heinrich, tako kot velika večina revizionistov od Bernsteina dalje, označi Engelsa. Ta naj bi v svoji knjigi o Dühringu zagrešil usodno napako, da se je neznanstvenega Dühringovega sistema lotil z načeli znanstvenega socializma:

Engels torej Dühringa ni le kritiziral, temveč mu je hotel na različnih področjih tudi postaviti nasproti »pravilna« stališča »znanstvenega socializma«, s tem pa je postavil temelje za svetovnonazorski »marksizem«, ki ga je socialnodemokratska propaganda hvaležno prevzela in ga vedno bolj poplitvovala.¹⁰

Nadvyse zanimivo je, koga Heinrich navede za primer tega poplitovanja:

Pomembnega predstavnika je ta »marksizem« dobil s Karlom Kautskim (1854–1938), ki je po Engelsovi smrti vse do prve svetovne vojne veljal za vodilnega marksističnega teoretika. Tisto, kar je konec 19. stoletja v socialni demokraciji prevladovalo kot »marksizem«, je bilo zbirka precej shematskih pojmovanj; izredno preprosto zasnovan materializem, meščanska vera v napredek, nekaj močno poenostavljenih elementov Heglove filozofije in kulisa Marxovih pojmovanj so bili skombinirani v enostavne formule in razlage sveta.¹¹

Torej ravno Karla Kautskega, avtorja zgoraj navedenih citatov o odvečnosti določenega svetovnega nazora za marksizem. Morda Heinrich meri na to, da je Kautsky vendarle priznaval, da mora vsak marksist biti materialist. Heinrich je potemtakem agnostik, oziroma – kot bi rekel Engels – sramežljivi idealist. Ali pa morda ne pozna osnovnih zgodovinskih likov v zgodovini marksizma.

Da drži oboje, bi lahko podprli z njegovimi izjavami o največjem marksistu 20. stoletja in zgodovinski praksi realnih socialistični projektov:

Nadaljevanje in še večje poplitvenje tega svetovnonazorskega marksizma sta nato sledila v okviru »marksizma-leninizma«. Lenin (1870–1924), na začetku 20. stoletja najvplivnejši predstavnik ruske socialne demokracije, je bil s svojim mišljenjem docela ukoreninjen v ravnokar orisanem

10 Michael Heinrich: *Kritika politične ekonomije: Uvod*, str. 14.

11 Ibid., str. 15.

svetovnonazorskem marksizmu. /.../ Lenina je po njegovi smrti komunistično krilo delavskega gibanja hitro spremenilo v marksističnega stilita. Njegova polemična dela, ki so večinoma nastala ob aktualnih povodih, so poplemenitili v najvišji izraz »marksistične znanosti« in jih z že obstoječim »marksizmom« strnili v dogmatski sistem filozofije »dialektični materializem«, zgodovine (»historični materializem«) in politične ekonomije, v »marksizem-leninizem«. Tudi ta različica svetovnonazorskega marksizma je služila predvsem graditvi identitete, v Sovjetski zvezi pa zlasti legitimiranju gospostva partije in dušenju sleherne odprte razprave. Ta svetovnonazorski marksizem je zelo pomemben temelj danes splošno razširjenih predstav o tem, za kaj gre pri Marxu in Marxovi teoriji - ne glede na to, ali je ta vrednotena pozitivno ali negativno. Morda tudi veliko bralcev in bralk tega Uvoda marsikatero izjavo o Marxovi teoriji, ki se jim zdi povsem samoumevna, črpa iz tega svetovnonazorskega marksizma. Za večino tega, čemur se je v 20. stoletju reklo »marksizem« ali »marksizem-leninizem«, velja pač tisto, kar je Marx rekel svojemu zetu Paulu Lafargueu, ko mu je ta poročal o francoskem »marksizmu«: »Če je to marksizem, potem nisem marksist.«¹²

Marksizem 20. stoletja torej ni marksizem. Razen zahodni marksizem, ki mu pripada tudi Heinrich sam:

Vendar ni ostalo pri svetovnonazorskem marksizmu. Na ozadju cepitve delavskega gibanja v socialnodemokratsko in komunistično krilo ter razočaranja revolucionarnih upov po prvi svetovni vojni so se v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja razvile različne (in različno daljnosežne) različice »marksistične« kritike svetovnonazorskega marksizma. Te nove tokove, ki so med drugim povezani z imeni Karl Korsch, Georg Lukacs, Antonio Gramsci (njegovi zaporniški zvezki so izšli šele po drugi svetovni vojni) ter s »frankfurtsko šolo«, ki so jo ustanovili Max Horkheimer, Theodor W. Adorno in Herbert Marcuse, za nazaj pogosto skrajšano poimenujejo »zahodni marksizem«. Ta zahodni marksizem pa je dolgo časa kritiziral le filozofske in zgodovinskoteoretske podlage tradicionalnega marksizma, »dialektični« in »historični materializem«. Da se je v svetovnonazorskem marksizmu kritika politične ekonomije skrčila v »marksistično politično ekonomijo« in da se je izgubil celoviti pomen »kritike«, so zares opazili šele v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja. Po študentskem gibanju in protestih proti ameriški vojni v Vietnamu so se od šestdesetih let naprej po vsem svetu razmahnila levičarska gibanja zunaj socialnodemokratskih ali komunističnih strank delavskega gibanja, obnovile pa so se tudi razprave o Marxovi teoriji. Zdaj se je začela tudi temeljita razprava o Marxovi kritiki ekonomije. Pri tem so imela

12 Ibid.

velik vpliv dela Louisa Althusserja in njegovih sodelavcev. Poleg tega se zdaj razprava ni več omejevala le na Kapital, vključena so bila tudi druga ekonomskokritična dela, denimo Očrti, ki so postali popularni predvsem s knjigo Rosdolskega *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen »Kapital«*. V (zahodno)nemški razpravi o zgradbi in teoretski strukturi Marxove kritike ekonomije so imeli osrednjo vlogo Backhausovi članki (zbrani v: Backhaus, *Dialektik der Wertform*) in Reicheltova knjiga *Zur logischen Struktur*; dali so pomembne spodbude za novo branje Marxovih ekonomskokritičnih del, ki ga omenjam v predgovoru. V vsebinski kontekst tega »novega branja Marxa« sodi tudi pričujoči Uvod.¹³

Zanimivo je, da se med njegovimi referencami poleg frankfurtske šole in strukturalizma znajde še nekaj dejansko priznanih marksističnih imen, kot so Karl Korsch, Antonio Gramsci in Georg Lukacs. Pri tem očitno računa na nevednost svojih bralcev o tem, da so se vsi trije postavili na stran sovjetske partije, in zato nikakor ne sodijo v tradicijo zahodnega marksizma.

Ob branju teh vrstic, ki se postopoma stopnjujejo do ugotovitve o nesmiselnosti navezave marksizma na delavski razred, češ da ta ne ponuja privilegirane epistemološke pozicije za teoretsko produkcijo,¹⁴ ni težko postaviti iste diagnoze kot Kautskemu, Adlerju in Bernsteinu: revizionizem.

Revizionistični boj proti svetovnemu nazoru

Odrekanje svetovnonazorskega statusa marksizmu, ki je kljub vsem razlikam skupna točka starega in novega revizionizma, je omogočalo in omogoča razkroj revolucionarne teorije na posamezne delce, ki jih je potem mogoče postopno vključiti v buržoazno ideologijo.

Razlog za to je preprost. Marksizem v širši javnosti ideoloških napadov praviloma ne utrpi na svojem najbolj teoretsko artikuliranem področju, torej področju ekonomske teorije, za katero zaradi popolne hegemonije meščanske teorije na tem področju večina apolitičnih ljudskih množic in antimarksistov sploh ne ve. Marksizem dobiva udarce pod pasom oziroma pri samih koreninah. Za ponazoritev: njegove teoretske implikacije o nujnosti revolucije in socialistične preobrazbe družbe naletijo bodisi na moralne očitke o spornosti nasilja in pomenu miroljubnega reševanja sporov bodisi na vulgarizirano, statično pojmovanje človekove narave, ki naj bi bila s takimi zaključki nezdržljiva.

13 Ibid.

14 Prim. Ibid., str. 76.

Različne variante teh argumentov lahko najdemo praktično v vsaki pori družbenega življenja. V svoji najbolj rudimentarni obliki nastopajo v vsakdanjih pogovorih, debatah in prepirih. Bolj prefinjene artikulacije iste vsebine najdemo v religioznih in duhovnih tekstih, buržoaznih akademskih člankih, režimskih množičnih občilih, ideoloških aparatih ipd.

Iz navedenega sledi, da je izdelava koherentnega in celostnega idejnega sistema (svetovnega nazora) nujna za preseganje kapitalistične družbe in njenih ideoloških orodij. Ta mora spodnesti tla ne le meščanskim ekonomskim teorijam, ki se reproducirajo na univerzah, temveč tudi bolj vsakdanjim hegemonskim konceptom – buržoazni morali, psevdonaukom o človeški naravi in neminljivosti kapitalizma ter kapitalističnim bajkam o nagrajevanju “trdega dela”.

Toda kako točno se lotiti snovanja te vsestranske, znanstvene koncepcije sveta? Človek bi pomislil, da v prvi vrsti s popolnim negiranjem vsega, kar je buržoazna družba, ki jo je potrebno odpraviti, jemala za resnično. Toda to je napačno sklepanje, ki lahko vodi do katastrofalnih rezultatov.¹⁵ Ne smemo namreč spregledati dejstva, da ista kapitalistična družba, ki poraja prej opisana neznanstvena pojmovanja, obenem temelji na stalnem revolucioniranju produktivnih sil. Ta proces pa ji omogoča le dosledna aplikacija naravoslovne znanosti. Meščanski idejni prostor mora tako vendarle delno nujno dopuščati razvoj pristne znanosti, ki ni zgolj brezvsebinska apologija obstoječih razmer. Buržoazna znanost zato ni napačna, temveč nepopolna. Dokler deluje v okviru razrednih interesov buržoazije (razvija tehnologijo in povečuje stopnjo eksploatacije delavstva), se nezadržno širi. Ko pa enkrat trči ob meje tega okvira (ko prepozna, da tako kot v naravi tudi v družbi nič ni večno, torej tudi kapitalizem ne) se mora umakniti neznanstvenim, ideološkim predstavam.

Projekt Marxa, Engelsa in vseh nadaljnjih marksistov torej sestoji iz prenašanja znanstvenih načel in metod iz utesnjujočih meja znanosti ter njihove polne uresničitve tudi na področju proučevanja družbenih procesov. Pri tej temi je potrebna neka delitev nalog; po eni strani je znanost treba uporabiti za pridobivanje novih spoznanj, vsebine, po drugi strani pa tudi za obrambo njenih lastnih predpostavk, kar je bila tradicionalno vloga filozofije. Drugače, po althusserjansko rečeno, mora poleg marksistične znanosti, ki obravnava posamezna družbena področja (npr. politično ekonomijo) in odkriva možnosti za njihov prevrat, v ozadju stati trdna marksistična filozofija, ki bo sposobna

15 Pri tem merimo seveda na Lisenkovo zavrnitev teorije genetike. Genetika je bila v njegovih očeh nedialektična in buržoazna. Zaradi napačnih poljedelskih metod, ki so temeljile na podlagi Lisenkove biološke teorije, je v Sovjetski zvezi prišlo do resnih težav pri pridelavi žita, posledično pa tudi do izbruhov lakote.

intervenirati za uveljavitev in utemeljitev te znanosti in njenega razrednega izhodišča. Le z zdravim in simetričnim razvijanjem obeh plati se je mogoče boriti proti mistifikacijam in idealizmu. Način, kako se je to načelo konkretno udejanjalo v marksističnem svetovnem nazoru, bo predmet drugega dela prispevka, v katerega prehajamo.

Alternativa: pristni dialektični materializem

Podoba in bistvo kot faza in proces

Preden se sistematično lotimo te obsežne naloge, je potrebnih nekaj pripomb.

Prva je, da je ta prikaz mišljen le za namene določene teze, ki jo želimo podkrepiti: da je marksizem svetovni nazor, ki z odgovori na daljnosežna ontološka vprašanja poskuša zapreti vsa zadnja vrata, skozi katera bi lahko vanj vstopila idealizem in mistika. Če želimo splošen uvod v marksizem, moramo začeti na drugem koncu, tam, kjer je začel tudi Marx sam, namreč pri kritiki razmer meščanske družbe. Ker ta prispevek ne rekonstruira tega miselnega toka, kot vodič za vstop v marksistično misel ni primeren.

Druga opomba se nanaša na način prikaza dialektičnega materializma. Držali se bomo klasične marksistične (oz. že hegeljanske) metode prikaza (*Darstellungungsweise*). Pričeli bomo pri najabstraktnejših pojmi in potem vedno bolj prehajali v konkretnost, torej resničnost. Pri tem se je nujno zavedati, da abstraktnega izhodišča nismo postavili arbitrarno – za njim stoji obraten proces raziskovanja (*Forschungsweise*), ki iz konkretnega poskuša izluščiti ključno, relevantno abstraktno. Najprej se torej potopimo v abstrakcijo in se z novim znanjem vračamo nazaj na konkretno, a na višji, posredovani ravni.¹⁶

Če ponazorimo, kako ključen je tak način spoznavanja pri Marxu tudi sicer: *Darstellungsweise* se je Marx posluževal v *Kapitalu*, ko je izhajal iz abstraktnega blaga in nato prišel do vrednosti, delovne sile, presežnega dela itd. Pogosto pa je spregledano, da to blagovno izhodišče za Marxa ni bilo samoumevno. Je plod dolgoletnega eksperimentiranja s teorijo in izhodiščnimi abstrakcijami (tu je v ospredju *Forschungsweise*). Tako si je *Grundrisse* na primer vzel za izhodišče produkcijo, drugi ekonomisti so si vzeli vrednost, spet drugi populacijo.

16 Opomniti velja, da pri Heglu in Marxu pojma »abstraktno« in »konkretno« ne sovpadata z vsakdanjim laičnim razumevanjem teh dveh besed. Več kot ima stvar določil, bolj kot je zapopadena v notranjih in zunanjih razmerjih, konkretnjša je. Po Heglu je najkonkretnjša stvar (z največ določili) tako celota, ki je hkrati tudi najvišja resnica.

Marx je ugotovil, da prek teh pojmov ni mogoče razložiti bistva raziskovanega pojava, če ni jasno, kaj je pravzaprav blago, ki stoji v samem jedru kapitalističnega produkcijskega načina.

Na tak način se bomo v prispevku lotili splošnih filozofskih problematik; osnovna predpostavka marksistične filozofije je namreč, da se za vsakdanjimi empiričnimi »podobami« skrivajo nevidne sile in mehanizmi. Cilj tega prispevka je pokazati, na kakšen način lahko mislimo in (reartikuliramo) odnose med njimi.

Začeli bomo pri najabstraktnejših zaključkih misli dialektičnega materializma, nato pa se bomo spuščali v konkretnost, iz katere ti izhajajo. Pozabili ne bomo niti, da marksizem ni nastal iz nič, niti iz genialnosti svojih utemeljiteljev. Je produkt idejnega, v končni fazi pa materialnozdgovinskega konteksta. Zato bomo opozorili na ideje, ki jih je Marx prevzel od predhodnikov, jih s kritiko negiral in hkrati nadgradil.

Osnove marksističnega pogleda na svet

Prišli smo torej do ugotovitve, da se marksisti ontoloških vprašanj ne smemo izogibati. Če jih namreč odrivamo vstran, jih bodo zase vzeli ne- in protimarksisti in nanje podali svoje odgovore, ki spodjedajo predpostavke tudi za najkonkretnjše marksistične analize.

Morebiti se na tem mestu pojavi pomislek v navezavi na Marxove in Engelsove besede iz *Nemške ideologije*, da je filozofija presežena in nadomeščena z znanostjo. Toda tu je treba njuno trditev pravilno razumeti. Marx in Engels preseganje in ukinitve filozofije v svojem miselnem univerzumu razumeta kot *Aufhebung* – filozofija je torej ukinjena kot samostojna, odtujena sfera v duhovnem življenju, a hkrati ohranjena kot moment v novi revolucionarni koncepciji. To tezo jasno postavi Engels v svojem poznem delu *Ludwig Feuerbach in iztek nemške klasične filozofije*, kjer zatrdi, da je nemško delavsko gibanje ponosen naslednik misli nemške klasične filozofije.¹⁷

V luči te Engelsove izjave lahko dediščino nemške klasične filozofije uporabimo kot izhodišče našega prikaza. Njeni predstavniki so namreč položili temelje prav posebnemu, prelomnemu filozofskemu konceptu, ki je v toku svojega razvoja naposled vodil do mladohegeljanskih revolucionarnih posledic in navsezadnje

17 Friedrich Engels: *Ludwig Feuerbach in konec nemške klasične filozofije*, str 52.

do marksizma. Ta koncept je človekova dejavnost, aktivno občevanje s svetom – torej praksa. Praksa se ne obnaša kot vsaka druga filozofska kategorija, ki potrebuje zunanjo, argumentacijsko, teoretično potrditev. Njena narava je ravno v tem, da se upira kakršnim koli zunanjim merilom in dokazom. Praksa se, drugače rečeno, dokazuje prek sebe, in sicer že s tem, da deluje.¹⁸

Praksa je nekakšno živo protislovje, ne moremo enoznačno reči, da je ali ni, temveč je, kolikor še ni, kolikor se sama proizvaja, kolikor postaja to, kar je. Je hkrati proizvajajoče in proizvedeno, vzrok in posledica, subjekt in objekt, torej razlika v enotnosti. Misel, ki se tega protislovja ne ustraši, temveč ga poskuša misliti, imenujemo dialektična misel. Njene začetke lahko iščemo že pri Kantu in njegovem kopernikovskem obratu, v katerem se objekt spoznanja začne ravnati po subjektu, ne pa obratno. Razvoj se nadaljuje prek Fichteja, Schellinga in nazadnje Hegla, kjer ta praksa dobi obliko čistega mišljenja, ki samo proizvaja svoja določila in se samo razvija.

Tu naposled (po vseh neuspešnih mladohegeljanskih poskusih poglobljanja Hegla) vstopi Marx. Zanj človekove prakse ne gre enačiti s čistim mišljenjem, temveč s še bolj materialno dejavnostjo občevanja človeka z naravo in sočlovekom. Zatrdi, da misel nikoli ne more obstajati sama na sebi, temveč le kot del materialne realnosti, saj so zanjo potrebne materialne predpostavke: možgani, telo, zunanji predmeti.¹⁹ Misel sama predpostavlja in nakazuje na obstoj materialnega sveta.

Enako velja tudi za njena določila, abstrakcije, ki jih ni mogoče fizično zaznati ali prijeti, na primer "vrednost" ali pa bolj vsakdanje "ljubezen". Te abstrakcije so vendarle razmerja med materialnimi stvarmi in ne samostojne bitnosti, ki obstajajo v nekem višjem svetu. Ni zakona vrednosti brez milijonov fizičnih delavcev v proizvodnjah halah in ni ljubezni brez konkretnih ljudi iz mesa in kosti, ki lahko obstajajo le v takih ali drugačnih medsebojnih odnosih. Marxova teza ni, da vse obstaja fizično, otipljivo v času in prostoru, temveč da je materija tista prva substanca, v kateri je vse utemeljeno, brez katere ni ne abstraktnih ne konkretnih bitnosti.

V tem vidiku Marxova misel zato nujno pomeni prehod iz idealizma nemške klasične filozofije v materializem.

18 Za natančnejši prikaz razmerja med nemško klasično filozofijo in marksizmom: Božidar Debenjak: *Vstop v marksistično filozofijo*, 11–42.

19 Engels to ubesedi takole: /.../ Če pa sprašuješ naprej, kaj neki sta mišljenje in zavest in od kod izvirata, odkriješ, da sta produkta človeških možgan in da je človek sam naravni produkt, ki se je razvil v svojem okolju (Umgebung) z njim. (F. Engels: *Gospoda Eugena Dühringa prevrat znanosti*, str. 75.)

Toda materializem, nasprotno kot je verjel Kautsky, še ni zadostna opredelitev Marxove misli. Ne gre za razsvetljenski, klasični materializem, osnovan na fiksnem objektnem svetu, ki obstaja zunaj nas. Marxov prelom z idealizmom nemške klasične filozofije ni le prelom, temveč hkrati tudi ohranitev in nadgradnja njegovih izvirnih dosežkov. To se najjasneje kaže v tem, da Marxov materializem spoznanja gradi na človekovi interakciji s svetom, na praksi, s tem pa iz idealizma – seveda v spremenjeni obliki – neizbežno prevzame tudi dialektiko. Filozofska podlaga marksizma je zato dialektični materializem.

Najosnovnejša ugotovitev dialektičnega materializma je, da dialektični značaj ne pritiče le človekovi praksi, temveč je lasten materiji sami. Praksa je dialektična, ker je del dialektične materialne realnosti in se lahko poraja samo prek nje.

Ne velja zgolj za človekovo aktivnost, da ves čas v sebi nosi protislovje, je v stalnem neskladju s samo sabo. Takšna je vsa materija. Edini način, da kot taka obstaja, je gibanje.

Le gibanje namreč dopušča, da materija hkrati *je* in *ni* enaka sebi ter tako omogoča manevrski prostor za prepletanje njenih protislovij. Z Engelsovimi besedami je gibanje nujen *način obstoja* (*Daseinsweise*) materije. Materija brez gibanja ne more obstajati.²⁰

Vseprisotnost in protislovnost procesov v filozofiji ni nov koncept. Protislovno naravo gibanja so opazili že stari Grki, začetniki zahodne filozofije. Zenon je na primer ugotovil, da puščica, ki leti, v danem trenutku hkrati je in ni na istem mestu, Heraklit pa je dejal, da nikoli ne moremo stopiti dvakrat v isto reko, ker se njena vsebina (voda) z vsakim trenutkom spreminja. Pogosto slišimo, da je edina stalnica v svetu spreminjanje. Spreminjanje pa je navsezadnje gibanje molekul in atomov. Enako je tudi gibanje spreminjanje – spreminjanje lege.

A ta klasični koncept je za dialektični materializem nepopoln. Antični misleci so gibanje videli bodisi kot kaotično bodisi kot ciklično, opirajoč se predvsem na najosnovnejše procese v naravi. Taka stališča Engels v svoji filozofiji narave ovrže. Gibanje je resda način posredovanja, obvladovanja protislovnosti materije – toda to pomiritevno funkcijo opravlja le toliko, kolikor samo postane nosilec protislovij na višji ravni. Sedaj je gibanje tisto, ki je samo s sabo v nasprotju – ni nič določnega ali statičnega, temveč njegovo bistvo zaznamujejo fluidnost, neoprijemljivost in prehodnost. Da bi se izognilo propadu, mora – po isti logiki, kot so enostavna protislovja poprej našla stabilizacijo v

20 Friedrich Engels: *Gospoda Eugena Dühringa prevrat znanosti*, str. 99.

njem – prehajati v vedno višje, bolj strukturirane oblike in s tem krotiti svojo protislovnost.

Vidimo, da ima gibanje določeno logiko. Sicer ne poteka ciklično ali enakomerno, a hkrati tudi ni naključno oziroma kaotično. Gibanje je nikoli končan proces prehajanja v višje oblike, ki ga zaznamujejo stalne spremembe. Te se ne izražajo ves čas, temveč se zdaj neopazno kopičijo, da se drugič izrazijo v celostni preobrazbi. Lahko bi rekli, da se vsaka stvar stalno spreminja, občasno pa se preobrazi. Ta vidik lahko dobro povzamemo s pomočjo zakonitosti preobrazbe kvantitete v kvaliteto. Kvantitativne spremembe so spremembe, ki ne spremenijo notranjega ustroja neke stvari oziroma načina njenega delovanja. Kopičenje kvantitativnih sprememb naposled preide v kvalitativno spremembo, ki odpravi oziroma negira identiteto stvari same s sabo in jo preobrazi v nekaj povsem novega. Ta dinamika se nato ponavlja na vedno višjih stopnjah.²¹

Jasno je, da mora tudi s privzetega stališča prakse zakon o razmerju kvantitete in kvalitete nujno držati. Ker so vse stvari podvržene večnemu toku spreminjanja, je za uspešnost človeške prakse nujno, da si v njem najde oprijemljive, fiksne podobe in si na njihovi podlagi ustvari mnenja, misli in vodila, po katerih se lahko orientira.

Če se zadržimo pri podobi: nedialektična filozofija te njene narave, ki smo jo opisali, ni doumela. Od nekdanj si je prizadevala iti prek nje in dojeti bistvo samo. A kot vidimo, je takšna misija obsojena na neuspeh. Bistvo namreč ne obstaja brez podob, v katerih se lahko izraža. Nasprotno pa niti podoba ni iluzija, temveč nujna pojavnost oblika bistva. Že sama predpostavka dvojice *bistvo-podoba* je torej zgrešena; takoj ko jo poskušamo podrobneje razgraditi, se sesuje sama vase. Namesto bistva in podobe bi bilo bolj smiselno govoriti o procesu kot celoti in njegovih fazah, skozi katera se ta razvija. V času posamezne faze se proces zdi ustavljen ali cikličen. Vendarle se naposled iz te faze porodi preobrazba, ki se izrazi v novem, drugačni fazi. Proces lahko poteka le skozi faze in te lahko obstajajo le kot del procesa.

Ob tej ugotovitvi naletimo na prepreko. Izdelali smo neko splošno teorijo vse resničnosti, ki pa nima nikakršne konkretne vsebine. Njeni pojmi visijo v zraku – nek opazovan pojav lahko hkrati gledamo kot proces in fazo.

21 V dialektičnem materializmu ta fenomen označujemo kot zakon preobrazbe kvantitete v kvaliteto. Spremembe, ki jih lahko merimo le kvantitativno, naposled preidejo v novo kvaliteto. Zakon pozna že nemška klasična filozofija, dokončno ga formulira Engels. Prim. Friedrich Engels: *Gospoda Eugena Dühringa prevrat znanosti*, str. 158.

Vzemimo primer kapitalizma: zastavlja se vprašanje, ali je kapitalizem faza v razvoju človeške družbe kot procesu ali pa je kapitalizem sam proces, ki ima določene faze, npr. konkurenčni, monopolni, fordistični in neoliberalni kapitalizem. Dokončnega odgovora na to vprašanje ni. Odvisen je od namena, ki ga ima naše raziskovanje – če preučujemo neoliberalizem, ga preučujemo kot fazo v procesu kapitalizma. Če pa je predmet preučevanja kapitalizem, bomo slednjega videli kot fazo v procesu razvoja človeške družbe.

Tudi Marx verjame, da je neskladje med vidno obliko (ali podobo) in bistvom stvari šele predpogoj za znanost. Ni pa to spoznanje že njena vsebina.²² Če želimo iz njega narediti več kot le golo formulacijo, ga moramo nujno aplicirati na konkretnem terenu in se podati v materialno resničnost samo.

Prikaz

Konkretni dialektični procesi v materiji

Prva ugotovitev ob preučevanju materije mora biti njena raznolikost. S tem s seveda mislimo na raznolikost vrst gibanja, v katerih se nahaja. Pomembno je, da te razlike upoštevamo. Najbolj splošni zakoni veljajo tako za najenostavnejše oblike gibanja (premočrtno, mehanično) kot tudi za najkompleksnejše (življenje, družbeni razvoj). Kompleksne oblike so se razvile in se razvijajo iz enostavnejših oblik, zato jih še vedno na nek (negiran) način nosijo v sebi.²³ Eno osrednjih Marxovih načel s tega področja je »anatomija človeka kot ključ do anatomije opice«. Če se hočemo dokopati do kakršnega koli spoznanja o nekem procesu, moramo njegovo preučevanje pričeti pri njegovi najbolj razviti fazi. Z njeno analizo v sinhroni perspektivi uvidimo ostanke vseh poprejšnjih faz. Če anatomske preučujemo človeka, njegove organe in ude, nam bo na primer zaradi spretnih udov in dobrega čuta za ravnotežje ob primerjavi z drugimi živalskimi vrstami jasno, da se je razvil iz opici podobne živali. Obratno pa seveda ni mogoče. Če preučujemo anatomijo opice, bo človek kvečjemu predvidevanje njenega nadaljnjega razvoja, ki lahko ubere mnogo različnih poti.

Poleg splošnih zakonov, ki veljajo za vse oblike gibanja, moramo posebno pozornost nameniti tudi specifičnim zakonom, ki veljajo le za višje oblike gibanja.

22 Karl Marx *Kapital III*, str. 911.

23 F. Engels: *Dialektik der Natur. Notizen und Fragmente*, str. 354.

Razlika med prvimi in slednjimi je tisto, kar nam razkrije sam tok razvoja, ki se je zgodil vmes.²⁴

Zato si bomo najprej bežno ogledali enostavnejše procese v anorganski in organski naravi, nato pa več pozornosti namenili višjim procesom, ki potekajo v sferi človeške družbe.

Anorganska narava – primer kroženja vode

Za šolski primer dialektičnega gibanja lahko vzamemo vodni krog. Tudi voda – tako kot vsaka snov – nikoli ne miruje, temveč vedno teče skozi določene faze. Iz morja in jezer preide v oblake, potem v ledenike, potoke ali podtalnico, nazadnje se zopet vrne v stoječo obliko. Vse to niso neodvisne oblike, temveč faze gibanja vsake vodne molekule. Čeprav so med sabo nasprotja, je snov, ki se uteleša v njih, ena in ista. Na tej podlagi že lahko vidimo osnovne dialektične zakone – stanja niso zares stanja, temveč faze procesa, ki ga poganjajo protislovja.

Pozoren bralec bo opozoril na nekaj neskladnosti z našo poprejšnjo razlago dialektičnih procesov. Rekli smo, da gibalo obstaja znotraj stvari same. Na primeru vodnega kroga pa se na prvi pogled kaže ravno nasprotno: ves mehanizem poganja sončna energija in ne voda sama.

Gre za pomemben pomislek, ki se poraja ob dialektično-materialistični filozofiji narave na splošno. Vprašanje je namreč, do kolikšne mere sploh lahko govorimo o sili kot o nečem, kar je materiji inherentno, če vemo, da je za vsako gibanje potrebna neka sila, energija ali vsaj ustrezni predpogoji od zunaj. Razlage tega problema se je lotil Mao Cetung v svojem spisu *O protislovju*. V njem poudarja, da zunanjih okoliščin na konkretni ravni nikakor niso zanemarljive in da omogočajo procese.²⁵ A omogočanje hkrati še ne pomeni določanja. Zunanja razmerja vplivajo na potek, ki ga bodo sprovedla notranja razmerja v stvari sami, a dejstva, da ta notranja razmerja nujno so in se izražajo, zunanost ne more spremeniti.²⁶ Sončna energija resda omogoči, da voda prestaja proces kroženja. A če bi namesto vode postavili drugo snov z drugačnimi kemičnimi lastnostmi, bi ob istih zunanjih dejavnikih potekali popolnoma drugačni procesi in celoten zemeljski ekosistem bi se porušil.

24 Karl Marx: *Kritika politične ekonomije*, str. 21.

25 Poudarjamo konkretno raven, saj materija kot celota nima zunanjih gibal, temveč le notranja.

26 Mao Zedong: *On Contradiction*, str. 313.

Poleg tega se pojavi še pomislek o cikličnosti. Procesi naj bi namreč napredovali v obliki spirale, ne pa se ujemali v neskončne cikle, kakršen se zdi vodni tok. Očitek se zdi na mestu, a vendarle ne vzdrži bolj celostnega znanstvenega pogleda. Vemo, da ta ne traja od vekomaj – voda kot snov v vesolju ne obstaja dlje kot 4,5 milijarde let in od takrat večino časa ni krožila in ne kroži v ciklu, značilnem za planet Zemlja. Cikličnost v procesih na splošno lahko obravnavamo kot fazo v razvoju snovi, v kateri se uveljavljajo določeni zakoni gibanja.

Organska narava – primer semena ječmena

Ob tem prehodu k višjim oblikam gibanja se moramo na kratko ustaviti pri organski naravi. Vzeli bomo klasični primer, ki ga uporablja tudi Friedrich Engels v svojem *Anti-Dühringu*, namreč življenjski proces ječmena.²⁷ Posamezna rastlina svoj cikel začne pri semenu. Če to pade na plodna tla (zopet vidimo vpliv zunanjih okoliščin), se v njem začne proces nastajanja novih celic, rasti, ki se kaže v kaljenju semena. Gre za negacijo stare oblike (semena) in nastajanje nove (rastline). Rastlina se nato zopet razvija dalje in nazadnje zopet rodi semena. Spet imamo opravka z na videz cikličnim gibanjem, ki to ni. Končni rezultat je namreč tako kvantitativno kot kvalitativno drugačen od začetnega. Namesto enega semena jih imamo zdaj veliko več, ta pa so zahvaljujoč evoluciji praviloma genetsko boljša, bogatejša od prejšnjih. V enem "ciklu" tega še ne vidimo, če pa proces opazujemo skozi stoletja ali tisočletja, pa se nam evolijski zakoni pokažejo v vsej svoji jasnosti.

Oglejmo si še, v čem se procesi organske narave razlikujejo od procesov nižjih oblik, značilnih za anorgansko naravo. V organski naravi imamo opravka z do neke mere regulirano, ciljno usmerjeno izmenjavo snovi. Živo bitje se izpostavlja okoliščinam, ki zavirajo (ne preprečijo) nujnost njegovega propada, ima sposobnost reagiranja na zunanje okoliščine. Tega ne vidimo le pri živalih in njihovih nagonih, temveč že pri rastlinah (rastline rastejo proti soncu in širijo svoje korenine proti rodovitnejši zemlji). V primerjavi s kroženjem vode je ta proces bistveno aktivnejši in ki ima v sebi določen življenjski instinkt, tendenco po samoohranitvi.

Najvišja raven dialektičnih procesov – človeška družba

Zares zavesten in načrten pa ta proces postane pri človeku. Toda človeka kot družbene živali ne moremo obravnavati zgolj biološko, razumemo ga lahko

27 Friedrich Engels: *Gospoda Eugena Dühringa prevrat znanosti*, str. 174.

še v okviru družbe. Brez družbe človek ni človek – drugje kot v interakciji s soljudmi se ne more priučiti jezika, mišljenja in vsega, kar ga “loči” od živali. Izhajajoč iz tega je družba tudi osrednji predmet marksistične kritike. Dialektični procesi v družbi dosežejo najvišjo in najpopolnejšo nam znano obliko, ki seveda temelji na vseh nižjih. Marx razvoj družbe pogosto imenuje naravnozgodovinski proces. Kot z Engelsom ugotovita v *Nemški ideologiji*, je prva predpostavka družbene zgodovine človek, kot ga je ustvarila narava, evolucija, torej naravna zgodovina.²⁸ Tudi nadalje je narava nepogrešljiv del družbene zgodovine, saj ta v končni fazi ni nič drugega kot izmenjava snovi med človekom (oz. družbo in naravo).

Razložimo, v čem se odlikuje ta najvišja oblika dialektičnega procesa; najpomembnejša razlika od vseh ostalih procesov je, da na področju družbe protislovja na neki način oživijo in se iz golih objektov (ali instinktov) spremenijo v zavestne dejavnike, subjekte, ki so sposobni zavestno reproducirati svojo eksistenco. Pri tem pripomnimo, da zavestnost tu (še) ni mišljena absolutno; to se lahko zgodi še v komunistični družbi, kjer njeni nosilci neposredno udeležujejo svoje skupne in individualne potrebe. Gre predvsem za dejavnike (ljudi), ki so zmožni na več načinov (torej svobodno) voditi ta proces, ga usmerjati, spreminjati in se nanj odzivati, pri čemer pa si okvira, v katerem to poteka, ne morejo izbrati sami. To poanto najboljše povzamejo Marxove besede iz 18. Brumaira:

Ljudje delajo svojo lastno zgodovino, toda ne delajo je, kakor bi se njim zljubilo, ne delajo je v okoliščinah, ki so si jih sami izbrali, temveč v okoliščinah, na kakršne so neposredno zadeli, kakršne so bile dane in ustvarjene s tradicijo.²⁹

Oglejmo si sedaj, kako ta proces, potem ko smo opisali njegove glavne poteze, tudi zares poteka. Kot že nakazano, je osnovna dejavnost družbe produkcija in reprodukcija sredstev za njeno ohranjanje (materialno preživetje njenih članov). Glavno gonilo tega procesa je protislovje med produkcijskimi silami in družbenimi odnosi, ki se skozi zgodovino kaže v najrazličnejših oblikah. Oblike tega protislovja se sicer spreminjajo, a protislovje vztraja od začetka do konca obstoja družbe; produktivne sile, s katerimi stopamo v odnos z naravo, vedno zahtevajo neke družbene odnose, v okviru katerih se lahko razvijajo. Človek je namreč v skupnosti produciral, še preden je bil zares človek. Ključno pa je, da vsaka razvojna stopnja produktivnih sil zahteva drugačno delitev

28 Karl Marx, Friedrich Engels: *Nemška ideologija*, str. 17.

29 Karl Marx: *Osemnajsti Brumaire Ludvika Bonaparta*, str. 452.

dela – v družbi, v kateri so glavna produkcijska sredstva ralo in lopata, delo pa nekvalificirano, se bodo porodili drugačni odnosi (odnosi fevdalne odvisnosti) kot pa v družbi, ki operira z naprednimi stroji, centraliziranimi tovarnami in aplicirano znanostjo (mezdni, pozneje socialistični družbeni odnosi). Ta ugotovitev izhaja iz dejstva, da je različno razvite produktivne sile treba upravljati na različne načine, v različni delitvi dela in v različnih družbenih odnosih. Ko razvoj produktivnih sil preraste okvir družbenih odnosov, protislovje postane antagonistično in treba je – tako ali drugače – spremeniti družbene odnose. Nastopijo obdobja reform, revolucij in napetosti.

Ko smo rekli, da to protislovje oživi, smo mislili na to, da se v manifestira v razrednem boju. V trenutni fazi zgodovine družbeni odnosi (delitev dela) obstajajo kot razredna družba. Kot pove že njeno ime, jo sestavljajo različni razredi. Toda kaj so razredi? Razredi so družbene skupine, ki znotraj nekega produkcijskega načina reproducirajo svojo materialno eksistenco. Eni neposredno producirajo, drugi si zaradi lastniških in političnih nazivov prisvajajo produkt prvih in koordinirajo produkcijo kot celoto. Vidimo, da se med njimi vzpostavijo izkoriščevalski in antagonistični odnosi. Ker se produkcija spreminja, se izmika tudi podlaga, ki določenim razredom omogoča obstoj. Zato sploh obstaja možnost razrednega boja – možnost, da en razred drugega vrže s "prestola" in se sam povzpne nanj.

Razredi, ki svoj za lastno reprodukcijo ugoden družbeni položaj ohranjajo zahvaljujoč starim družbenim odnosom, bodo v revolucionarni situaciji delovali reakcionarno, zavzemali se bodo za blaženje, a ohranjanje trenutnega družbenega protislovja, *ancien régime*. V tej vlogi so se ob koncu srednjega veka znašli fevdalci, dandanes pa se v njej nahajajo kapitalisti. Nasproti jim stojijo izkoriščani razredi, razredi, ki delajo. Ti niso odvisni od trenutnih družbenih odnosov, ampak se jim kažejo kot ovira za njihov nemoten razvoj, kot neka zunanja tuja sila, zato jim je poverjeno poslanstvo revolucionarnega razreda; njihova osrednja naloga je spremeniti družbene odnose na način, da bodo ustrezali novim produkcijskim silam in njihovem nadaljnjemu razvoju. Ob tem bodo razrešili specifično napetost temeljnega družbenega protislovja in ga tako popeljali v višjo obliko.

Nekoč je to napredno vlogo igralo meščanstvo proti aristokraciji, danes pa proletariat, torej razred brezlastninskih delavcev, proti kapitalističnemu razredu lastnikov produkcijskih sredstev. Prevrat proletariata v sebi skriva še potencial, ki ga prejšnji revolucionarni razredi niso imeli – ker nima partikularnih interesov, privilegijev, ki bi jih lahko ohranjal, zastopa pozicijo zatiranega

človeštva na sploh. Pogoj njegove osvoboditve je odprava razredov in razredne družbe, torej tudi faze zgodovine, ker so se protislovja med produktivnimi silami in družbenimi odnosi razreševala prek razrednih bojev. Čeprav se je proletariats skozi čas spreminjal in si v 20. stoletju tudi v kapitalističnem svetu priboril dokaj ugoden položaj, je zgodovina z neoliberalnim obratom in vse večjim pritiskom na delavstvo v državah globalnega juga pokazala, da temeljno razredno protislovje v kapitalizmu ostaja. Proletariat mora za lastno osvoboditev oz. razpustitev poseči onkraj meja kapitalističnega sistema in ustvariti družbo, ki bo zavestno in načrtno ustvarjala in spreminjala svoje družbene odnose. Tako družbo Marx in Engels imenujeta asociacija svobodnih producentov oz. komunistična družba.

Na tem mestu si velja podrobneje pogledati aktualne procese, značilne za kapitalistično družbeno formacijo, in pogoje njihovega izteka v komunistično družbo. Ločnico med kapitalizmom in prejšnjimi razrednimi (in predrazrednimi) formami družbe dobro orišejo naslednje Marxove besede:

Razmerja osebne odvisnosti (sprva čisto samorasla) so prve družbene forme in v njih se človeška produktivnost razvija le v skromnem obsegu in na izoliranih točkah. Osebna neodvisnost, utemeljena na stvarni odvisnosti, je druga velika forma in v njej šele se oblikuje sistem splošne družbene ismene snovi, univerzalnih odnosov, vsestranskih potreb in univerzalnih zmožnosti. Svobodna individualnost, utemeljena na univerzalnem razvoju individuov in na podreditvi njihove skupnostne, družbene produktivnosti kot njihovega družbenega premoženja je tretja stopnja. Druga ustvarja pogoje za tretjo.³⁰

Za osnovo kapitalistične družbe Marx torej jemlje osebno neodvisnost, utemeljeno na stvarni odvisnosti. Pomen te formulacije bo razložen kasneje, zaenkrat naj zadostuje pojasnilo, da so sredstva, s katerimi "neodvisni" posamezniki vstopajo v odnose drug z drugim, materialne stvari, ki jih posedujejo, medtem ko so prej – npr. v fevdalizmu – počeli to neposredno. Ob površnem branju Marxa se nam lahko zazdi, da gre pri tem za nekakšno anomalijo ali zgodovinsko nazadovanje. Toda zgornji citat tak nesporezum odpravlja. Stvarna odvisnost je prinesla določeno vsestranskost in prožnost, ki je prejšnji "neposredni" odnosi niso imeli. Agenti na trgu ne stopajo v odnose le prek posameznih prodaj ali nakupov, ampak so zvezani že vnaprej, prek mehanizmov konkurence, povpraševanja, ponudbe in navsezadnje vrednosti.

Zdaj je treba odgovoriti na vprašanje, zakaj je to tako, zakaj se odnosi osebne odvisnosti prelevijo v odnose stvarne odvisnosti. Z bohotenjem delitve dela

30 Karl Marx: *Kritika politične ekonomije*, str. 77.

znotraj fevdalizma zaradi novih tehnik in orodij pravno pogojena statična fevdalna razmerja postanejo pretoga. Pojavijo se zelo specifične panoge, katerih nosilci svojih mnogoterih potreb ne morejo več zadovoljiti, zato morajo svoj produkt nekako izmenjati za druge. Fevdalni mehanizmi razporejanja tu zatajijo, saj načeloma potekajo bolj po družbeni vertikali kot horizontali. To je mogoče nemoteno zagotoviti le onkraj njih, tako da različni producenti svobodno dostopajo drug do drugega in izmenjujejo svoje produkte. Izmenjajo jih glede na družbeno potrebno delo, ki je v njihovem zgodovinskem trenutku potrebno za njihovo izdelavo, to je po njihovi vrednosti.³¹ Na tej zgodovinski točki začne rasti mala blagovna (še nekapitalistična) proizvodnja. Ta s svojimi zakoni (konkurenca) za nazaj določi, katero delo je bilo zares družbeno potrebno (glede na to, ali se stvari prodajo ali ne).³² Manj učinkovite produkcijske enote iz tega ekonomskega mehanizma izpadejo, njihovih produkcijskih sredstev pa se polasti konkurenca.³³ Na eni strani imamo tako vse večjo družbeno maso, ki je ostala brez vsega razen svoje sposobnosti za delo, ki je brez produkcijskih sredstev neuporabna, na drugi strani pa rastoče obrti, ki imajo obilo produkcijskih sredstev, nimajo pa delovne sile. Naposled se med njimi splete specifičen družbeni odnos, zametek nove, kapitalistične delitve dela. Brezlastniki se na trgu lahko dokopljejo do produkcijskih sredstev le tako, da se zaposlijo pri njihovih lastnikih. Prodajo jim svoje edino blago, delovno silo, katere vrednost je enaka delu, ki je potrebno

31 Pri tem ne gre za zavesten izračun, ki v resnici sploh ni mogoč. Gre za okoliščino, ki odločilno vpliva na posamezne izmenjave. V družbi, kjer je svinčnik lažje izdelati kot računalnik, bo imel svinčnik nižjo vrednost (kar se odraža v nižjih povprečnih cenah). Če se v družbi čez čas pojavi (in prevlada) tehnologija, ki računalnik izdela prej, enostavneje in iz cenejših materialov kot svinčnik, se bo razmerje spremenilo. Marxov prispevek je, da je pokazal, da poleg konkretnega dela, ki se dejansko skriva v blagu, obstaja še abstraktno, povprečno družbeno potrebno delo. Le slednje je substanca vrednosti. Ker gre za abstrakcijo (*gespenstische Gegenständlichkeit*), se mora šele izraziti v konkretni podobi, naposled v denarju kot splošnem ekvivalentu. Dejanje menjave ni posledica abstrakcije na družbeno potrebno delo, ampak obratno.

32 Tovrstni mehanizmi niso omejeni na kapitalizem. Vsaka družba razpolaga z nekakšno potencialno energijo, ki se skriva v možganih, živcih, rokah njenih članov. Te kapacitete mora – posredno ali neposredno, zavestno ali nezavedno – razporediti tako, da bodo kar najbolj zadovoljile družbene potrebe. Kateri mehanizem je za to najustreznejši, je odvisno od stopnje razvitosti produktivnih sil, s katerimi razpolaga družba. V kapitalizmu se to dogaja prek trga, v socializmu prek planiranja.

33 Klasični ekonomisti to po navadi vidijo kot posledico dejstva, da so nekateri ljudje lenarili, medtem ko so drugi marljivo delali, in se zato upravičeno povzpeli po družbeni lestvici. V resnici gre za nič več kot hipotetičen scenarij, anomalijo, ki je zgodovinske razmere ob nastanku kapitalizma niso dopuščale vsem, temveč zgolj svobodnim obrtnikom. Izvor kapitalističnega produkcijskega načina lahko iščemo drugje, namreč v »prvotni akumulaciji«, sistemskemu ropanju domačega kmečkega prebivalstva (npr. *enclosures* v Angliji) in plemen novega sveta (kolonizacija). Šele tako sta bila zagotovljena dva ključna predpogoja za začetek akumulacije kapitala (dovoljšna količina produkcijskih faktorjev v rokah privatnih lastnikov in množica obubožanih, od zemlje ločenih kmetov, katerih edina možnost preživetja je prodajanje delovne sile).

za njeno samoohranitev.³⁴ To blago ima posebno značilnost; iz njega je možno iztisniti več vrednosti, kot pa jo je imelo ob nakupu. Je edino blago na trgu, ki je samo po sebi vir vrednosti, saj je hkrati vir dela, ki jo določa. Njen kupec je zato na boljšem kot njen prodajalec. Tudi če predpostavljamo, da se vsa blaga na trgu menjajo "pravično" po svoji vrednosti, bo med njima še vedno obstajal isti odnos. To je odnos med kapitalistom in delavcem.

Poglejmo značilnosti tega odnosa. Odnos je pravno formalno gledano enakopraven; gre za kupca in prodajalca, ki se svobodno sporazumeta o menjavi. Zato Marx kapitalistično družbo označi za družbo osebne neodvisnosti. A če pogledamo poglobljeno, je ta odnos pogojen z dejstvom, da je delavec ločen od produkcijskih sredstev in zato odvisen od tujih. Zato je po drugi strani ta ista družba tudi družba stvarne odvisnosti.

Na tem mestu postane jasno, kaj je mišljeno s tezo, da se družbeni odnosi v kapitalizmu udeležujejo kot odnosi med stvarmi. "Svobodni" posamezniki so abstrakcija na papirju, ločeni in izolirani od resničnih okoliščin. Če želijo preživeti, morajo stopati v odnose, ki so pogojeni s tem, kar si lastijo, in zato niso svobodni. V odnose stopajo prek blaga, ki ga imajo – ta pojav Marx imenuje blagovni fetišizem. Blagovni fetišizem mnogi dojemajo kot iluzijo, ki se pojavi v človeški glavi in jo je možno razkrinkati s pravo razlago. Vendar ne gre za to. Blagovni fetišizem in njegovi mehanizmi (trg, vrednost, cena) so forme, oblike, podobe, ki jih privzemajo produktivne sile na določeni ravni razvitosti, in sicer takrat, ko delo poteka v neodvisnih, privatnih enotah, izmenjuje pa se na družbeni ravni, na trgu. Ljudje še ne izmenjujejo svojih del, temveč po zakonu vrednosti izmenjujejo produkte teh del.

Osrednja značilnost in tudi edinstvenost teh mehanizmov je, da ne upravičujejo in oplešujejo izkoriščevalskih razmerij (kot so to počeli primitivni moralni in religiozni sistemi), temveč jih preprosto zakrivajo in ravno prek navidezne enakopravnosti in svobode ustvarijo pogoje izkoriščanja in zatiranja. Tudi ta značilnost je logična posledica določene razvitosti produkcije, kjer je kompleksnost oz. nepreglednost delitve dela dovoljšna, da to omogoča in naposled zapoveduje.³⁵

34 Enostavneje povedano: delovna sila mora biti plačana toliko, da njen nosilec preživi in jo lahko uporablja še naprej. Brž ko bo plačana več kot to, bo to za njenega kupca že pomenilo izgubo presežne vrednosti in posledično profita.

35 V primitivni družbi z majhno delitvijo dela je producent natanko vedel, kaj in koliko je proizvedel, koliko mu je bilo odvzeto in v kolikšni meri je izkoriščen. V moderni kapitalistični družbi to ni mogoče. Delavci producirajo kolektivno, svojega končnega produkta niti ne uzrejo. Izkoriščanje je mogoče prikriti.

Nujnost preseganja odnosov blagovne produkcije

S pomočjo dialektičnomaterialističnega svetovnega nazora smo tako nazadnje obdelali pogoje in vzroke nastanka fetišizirane podobe kapitalistične družbe, pod njeno površino pa smo našli popolnoma nasprotno vsebino. To protislovje kaže, da ta faza ni dokončen izraz, da je ne glede na svojo trenutno resničnost in nujnost pomanjkljiva in nujno minljiva. Opraviti imamo z napetostjo iste vrste, kot smo jo srečali že pri fevdalni družbi.

Težko je namreč spregledati dejstvo, da se produktivne sile v okviru kapitalizma koncentrirajo in dobivajo družbeni značaj. To pomeni, da z njimi ne morejo več upravljati posamezni blagovni producenti, temveč združena sila delavcev.³⁶ Znotraj posameznih tovarn se pojavi tehnična delitev dela, ki več ne temelji na izmenjavi blaga med njenimi dejavniki, kot to velja na družbeni ravni, kjer vlada družbena delitev dela med neodvisnimi producenti. Zaradi konkurence in posledično monopolizacije se vedno večji del družbe koncentrirajo v prvi, izrinjeni so kot "svobodni" akterji na trgu. Naposled družbena delitev dela obsega le še nekaj monopolov, ki so vsi zvezani z bančnim sistemom (finančni kapital) in kapitalistično državo. Če je kapital v obdobju preloma s fevdalizmom igral progresivno vlogo kot nosilec uvajanja novih produkcijskih sredstev in učinkovitejše delitve dela, sedaj počne nasprotno; njegova edina funkcija je le še prisvajanje družbeno ustvarjene presežne vrednosti. To seveda hromi ustvarjalne družbene sile, vedno več potencialov ostane neuresničenih, če ne koristijo ohranjanju tega parazitiranja.³⁷ Produktivne sile, ki bi lahko omogočile boljše življenje, postanejo destruktivne sile, ki ga uničujejo. Razlog lahko iščemo v tem, da okvir privatne lastnine več ne ustreza vedno bolj prodružbljenim produktivnim silam. Bogastvo se proizvaja kolektivno, prisvaja se ga privatno. Forma je prišla v antagonistično protislovje s svojo vsebino. Kot opazuje Marx, si kapitalizem sam žaga vejo, na kateri sedi, saj bogastvo pomnožuje na način, ki uničuje njegova glavna vira – delavca in zemljo.³⁸

36 Čisto konkretno: s preprostimi orodji kmetijske ali obrtne proizvodnje lahko proizvajalec samostojno upravlja. Z velikimi stroji znotraj tovarn je drugače – delavci morajo koordinirano in kolektivno upravljati z njimi.

37 Primer tega je lahko znanost. Veliko izumov, ki bi izboljšali življenja ljudi (zdravila, dostopne zelene tehnologije, izdelki z daljšim rokom uporabe in možnostjo popravila ...), enostavno ni dobičkonosnih, zato ne prejmejo zadostne finančne podpore, plega tega pa so nemalokrat deležni pritiska korporacij, ki bi zaradi njih izgubile posel. Moč znanosti se danes vse prej usmerja npr. v vojaško industrijo, ki za monopole z nasilnimi sredstvi odpira nove trge za izkoriščanje poceni delovne sile in naravnih surovin, hkrati pa skrbi tudi za profite vojaškoindustrijskega kompleksa.

38 Karl Marx: *Kapital I*, str. 411.

Rešitev te napetosti je v novi formi izražanja produktivnih sil družbe, ki bo zamenjala kapitalistično. Ta forma mora priznati družbeno naravo produkcije in jo osvoboditi spon privatnega prilaščanja. Privatno lastnino mora nadomestiti z družbeno, kapitalistične mezdne odnose z socialističnimi samoupravnimi. Subjekt te preobrazbe je lahko samo mednarodni delavski razred.

Zaključek

Razvidno je, zakaj taki revolucionarni sklepi potrebujejo trdno, svetovnonazorsko podkrepitev. Le tako se namreč lahko branijo pred ideologijo vladajočih razmer, ki socialistično teorijo ves čas prikazuje v luči iracionalnosti, naivnosti in ignorance. Predpogoj socialistične prakse je zato stalno in dosledno razvijanje znanstvenega, marksističnega svetovnega nazora. Socialistične sile morajo dokazati, da njihova podlaga ni arbitrarna ali zgolj moralna, ampak objektivna zahteva za nadaljnji razvoj človeštva.

To revolucionarno odločnost mora naš svetovni nazor hkrati združiti s smislom za kritiko in samokritiko. V tem ne sme videti protislovja, temveč nujno korelacijo. Zavedati se mora, da je njegova naloga, kot bi rekel Marx, neusmiljena kritika vsega obstoječega, torej tudi sebe samega. Njegovo delo nikoli ni in ne bo končano, saj je ves čas v gibanju in spreminjanju – tako kot njegov predmet. Vedno znova se mora soočati z izzivi in se aplicirati na novo realnost. Podajati mora odgovore na nastajajoča vprašanja, se pri tem stalno nadgrajevati in prečiščevati starih zmot, nejasnosti in nedoslednosti.

Napotila marksističnega pogleda na svet na zavestno udeležbo v razrednem boju tako ne gre razumeti z vidika dogmatizma ali prepričanja v njegovo lastno popolnost, temveč kot izraz inherentnega stremljenja po stalnem izpopolnjevanju, preobražanju, revolucioniranju – tako sveta kot tudi samega sebe. Če smo komunisti, moramo temu klicu slediti.

Viri in literatura:

- Adler, Max: »Marxismus und Materialismus«. *Der Kampf* 3 št. 3 (1910).
 Debenjak, Božidar: *Vstop v marksistično filozofijo*. Ljubljana: Komunist, 1988.
 Engels, Friedrich: »Dialektik der Natur. Notizen und Fragmente« V: Karl Marx, Friedrich Engels: *Marx-Engels Werke Band 20*, str. 456–570. Berlin: Dietz Verlag, 1974.

- Engels Friedrich: *Ludwig Feuerbach in konec nemške klasične filozofije* (Prev. Mirko Košir). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1945.
- Engels, Friedrich: *Gospoda Eugena Dühringa prevrat znanosti* (Prev. Božidar Debenjak, Rado Riha). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
- Heinrich, Michael: *Kritika politične ekonomije: Uvod*. (Prev. Mojca Dobnikar). Ljubljana: Založba Sophia, 2013.
- Kautsky, Karl: *Die materialistische Geschichtsauffassung*. Berlin: J. H. W. Dietz Verlag, 1927.
- Kautsky, Karl: »Ein Brief über Marx und Mach«. *Der Kampf* 3 št. 10 (1909).
- Lenin, Vladimir Iljič: »Trije viri in sestavine marksizma« (Prev. C. Š.) V: Vladimir Iljič Lenin: *Izbrana dela I*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1949. Str. 57–62
- Losurdo, Domenico: *Il marxismo occidentale. Come nacque, come morì, come può rinascere*. Bari: Editori Laterza, 2017.
- Marx, Karl: *Kritika politične ekonomije*. (Prev. Božidar Debenjak, Valentin Kalan, Tomaž Mastnak et al.) Ljubljana: Delavska enotnost, 1985.
- Marx, Karl: *Kapital. Zvezek I*. (Prev. Mojca Dobnikar). Ljubljana: Založba Sofija, 2012.
- Marx, Karl: *Kapital. Kritika politične Ekonomije. Tretji zvezek*. (Prev. Ivan Lavrač). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.
- Marx, Karl: »18. Brumaire Ludvika Bonaparta« (Prev. Mirko Košir) V: Karl Marx, Friedrich Engels: *Izbrana dela v petih zvezkih, III. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1968. Str. 446–574.
- Rockhill, Gabriel: »The CIA Reads French Theory: On the Intellectual Labor of Dismantling the Cultural Left« *The Philosophical Salon*, 28.2. 2017. Dostop {7. 6. 2026}. {<https://thephilosophicalsalon.com/the-cia-reads-french-theory-on-the-intellectual-labor-of-dismantling-the-cultural-left/>}.
- Vranicki, Predrag: *Historija marksizma. Prva knjiga*. Zagreb: Naprijed, 1975.
- Zedong, Mao: »On Contradiction« (prevod v angleščino. Foreign Languages Press) V: *Selected Works of Mao Tse-Tung*. Peking: Foreign Languages Press, 1975. Str. 311–347.